

رویکردهای صلح‌جویانه سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در بحران سوریه

یونس کولیوند^۱

چکیده

روشن است که در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، راه‌حل‌های سیاسی عادلانه و رویکردهای صلح‌جویانه به دلیل تأکید آموزه‌های اسلامی و نیز هزینه کمتر مادی و دوری از تنش، رجحان بیشتری برای تنظیم روابط و حل و فصل اختلافات دارند. تبیین رویکردهای صلح‌جویانه سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در بحران سوریه، مسئله اساسی پژوهش حاضر محسوب می‌شود. یافته‌های این پژوهش بیانگر آن است که با وجود اصالت مقاومت به عنوان راهبرد اصولی سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در بحران سوریه، رویکردهای صلح‌جویانه نیز در سطوح مختلف و به صورت جدی مورد توجه قرار گرفته است. برای گردآوری داده‌های این پژوهش از روش‌های اسنادی و مصاحبه عمیق با نخبگان اجرایی سیاست خارجی کشور و برای تحلیل داده‌ها نیز از روش توصیفی-تحلیلی استفاده شده است.

واژگان کلیدی: سیاست خارجی، بحران بین‌المللی، سوریه، راهبرد، مقاومت

^۱ دانش‌آموخته کارشناسی ارشد معارف اسلامی و علوم سیاسی، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران

مقدمه

بیان مسئله: یکی از مهم‌ترین منابع قدرت که پشتوانه سیاست خارجی قرار می‌گیرد، قدرت معنایی و گفتمانی است. مقاومت اصلی‌ترین گفتمان جمهوری اسلامی ایران در سطح منطقه و فراتر از آن است و سیاست خارجی جمهوری اسلامی با پشتوانه قدرت این گفتمان به دنبال تثبیت و تحصیل منافع ملی در تحولات مختلف بین‌المللی، از جمله بحران سوریه است. روشن است که در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، راه‌حل‌های سیاسی عادلانه و رویکردهای صلح‌جویانه به دلیل تأکید آموزه‌های اسلامی و نیز هزینه کمتر مادی و دوری از تنش، رجحان بیشتری برای تنظیم روابط و حل و فصل اختلافات دارند. در بحران سوریه نیز با وجود اصالت مقاومت، راهکارهای سیاسی و رویکردهای صلح‌جویانه به صورت جدی از سوی جمهوری اسلامی پیگیری شده است.

اهمیت: پژوهش حاضر با تبیین رویکردها و اقدامات صلح‌جویانه سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در بحران سوریه، تصویر دقیق‌تر و واقعی‌تری از سیاست خارجی جمهوری اسلامی را در اختیار پژوهشگران علوم سیاسی و روابط بین‌الملل قرار می‌دهد. ضرورت: جمهوری اسلامی ایران به‌عنوان کشوری تأثیرگذار در معادلات منطقه‌ای، نیازمند اتخاذ یک سیاست خارجی توانمند، کارا و پویا است تا ضمن حفظ و ارتقای جایگاه منطقه‌ای خود به تعمیق و گسترش روابط با کشورهای مختلف نیز بپردازد. عدم پایایی به لحاظ برنامه در عرصه سیاست خارجی کشورمان که گاه با تغییرات دولت‌ها دچار قبض و بسط‌های متعددی شده، لزوم دستیابی به رویکردی بومی و پایدار در سیاست خارجی را ایجاب می‌نماید که با پشتوانه قدرت گفتمانی مقاومت، منافع ملی کشور را تحصیل و تثبیت نماید. تجربه‌های متعدد و فراوانی در مقاطع مختلف سیاست خارجی پس از انقلاب اسلامی وجود دارد که هرکدام از آن‌ها می‌تواند

در تعمیق ادبیات بومی و پایدار سیاست خارجی جمهوری اسلامی تاثیر گذار باشد. یکی از مهم‌ترین تجارب، بحران سوریه است.

اهداف: هدف اصلی پژوهش حاضر، تبیین رویکردهای صلح‌جویانه سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در بحران سوریه است. برقراری ارتباط و تلفیق میان ساحت نظری و عملی سیاست خارجی جمهوری اسلامی از دیگر اهداف این پژوهش به شمار می‌رود.

سوالها: پرسش اصلی مقاله عبارت است از: رویکردهای صلح‌جویانه سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در بحران سوریه کدام است؟ سؤال‌های فرعی نیز عبارتند از: جایگاه صلح در راهبرد مقاومت چیست؟ نسبت دیپلماسی و مقاومت چگونه است؟

فرضیه: با وجود اصالت مقاومت در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در قبال بحران سوریه، جمهوری اسلامی برای پایان این بحران، مسیر دستیابی به صلح پایدار و راه‌حل سیاسی را از طریق دیپلماسی پی‌جویی کرد و تنها در جایی که بن‌بست سیاسی حاصل شده بود و طرف مقابل منطق گفت‌وگو را نمی‌پذیرفت، راه‌حل نظامی را در پیش گرفت.

روش‌شناسی: باتوجه به ماهیت کیفی موضوع مورد پژوهش، برای گردآوری داده‌های^۱ موردنیاز از روش‌های اسنادی و مصاحبه عمیق نخبگانی^۲ استفاده گردید تا هم از داده‌های دست اول و هم از منابع مناسب مکتوب و مجازی موجود استفاده شود. برای تحلیل داده‌ها^۳ نیز از روش توصیفی-تحلیلی بهره گرفته شد.

مصاحبه عمیق اشکال مختلفی دارد که یکی از آن‌ها مصاحبه با نخبگان یا افراد

---

1 Gathering Method

2 In-depth elite interviews

3 Analysis Method

مطلع^۱ است. در این روش مصاحبه با افرادی صورت می‌گیرد که نسبت به موضوع مورد پژوهش «ناظر» یا «مطلع» بوده‌اند و گاه اطلاعاتی را در اختیار ما می‌گذارند که امکان دستیابی به آن‌ها از طریق مردم عادی میسر نیست (منوچهری، ۱۳۹۶: ۱۹۵-۱۹۴). ماهیت کیفی پژوهش حاضر و باور به ماهیت «تعاملی» مصاحبه باعث شد تا ساختار مصاحبه‌های عمیق پژوهش حاضر مبتنی بر رویکرد نیمه ساختمند یا نیمه استاندارد^۲ باشد. در این نوع مصاحبه، پرسش‌ها به نوعی برای هریک از مصاحبه شونده‌گان به شکل نظام‌مند مطرح می‌شوند، اما دست مصاحبه‌گران باز است تا فراتر از پرسش‌هایی که در اختیار دارند رفته و درباره بعضی پاسخ‌ها خواهان توضیح بیشتر شوند یا پرسش‌هایی را مطرح کنند که جنبه تکمیلی دارند (سیدامامی، ۱۳۹۵: ۲۹۱).

۱. پیشینه تحقیق

هرچند عمده آثار پیرامون ایفای نقش جمهوری اسلامی در بحران سوریه، به حوزه مطالعات «سیاست خارجی» توجه داشته و تمرکز اصلی خود را معطوف به سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در بحران سوریه نموده‌اند لیکن نویسندگان این آثار، عمدتاً به نظریات جریان اصلی روابط بین‌الملل اکتفا نموده‌اند و از سوی دیگر اساساً جایگاه صلح در سیاست خارجی جمهوری اسلامی، مورد توجه آنان نبوده است. پژوهش‌های مبتنی بر رویکردهای؛ واقع‌گرایی تدافعی (حاجی‌مینه و عسگری‌زاده، ۱۳۹۵)، آرمان‌گرایی (روستایی، ۱۳۹۶) و سازه‌انگاری (محمودی‌کیا و فرهادی، ۱۳۹۸)، از جمله این آثار محسوب می‌شوند.

افزون بر نظریات جریان اصلی روابط بین‌الملل، برخی پژوهشگران از چارچوب‌های

نظری دیگری بهره برده‌اند؛

1 Informant interviews

2 Semi-structured or semi-standardized

گزینش عقلایی (مسعودنیا و دیگران، ۱۳۹۷).

جنگ نیابتی (علیپور، ۱۳۹۷)

نظم منطقه‌ای (ستوده‌آرانی و جعفری فر، ۱۳۹۷).

از سوی دیگر بخش اندکی از آثار به دیپلماسی جمهوری اسلامی در بحران سوریه پرداخته‌اند؛ دیپلماسی عمومی (عنایتی و دیگران، ۱۳۹۴)، دیپلماسی فرهنگی (اربابی، ۱۳۹۹) و دیپلماسی رسانه‌ای (اکرمی‌نیا و فهیم‌دانش، ۱۳۹۷). گرچه این مطالعات به نوبه خود اقدامی شایان توجه به‌شمار می‌روند، اما پرداختن به موارد موردی که شامل شکل محدودی از دیپلماسی است، ضعف عمده این‌گونه تحقیقات محسوب می‌شود و بنا بر شیوه مطالعه موردی عملاً به مجموعه سیاست خارجی جمهوری اسلامی در بحران سوریه بی‌توجه بوده و به دلیل فقدان جامعیت لازم، توان تحلیل اطلاعات در سطح وسیع را ندارد. عدم تلاش در ارائه‌ی پژوهش دسته اول و بررسی داده‌های غیر مستقیم و ثانویه، از دیگر تمایزات نوشتار حاضر و پژوهش‌های موجود است. به عبارت دیگر تمرکز این آثار بر بررسی منابع کتابخانه‌ای و اسنادی بوده و به کارگزاران سیاست خارجی، توجه نشده است.

۲. مبانی مفهومی

۲-۱. سیاست خارجی

سیاست خارجی^۱ عبارت است از راهبرد یا مجموعه‌ای از اقدامات طراحی شده که به وسیله تصمیم‌گیرندگان یک دولت در مقابل دیگر دولت‌ها و واحدهای بین‌المللی و به منظور اهداف مشخص اعمال می‌شود (پلانو، ۱۹۸۸، ص. ۶). در تعریف دیگری، جهتی را که یک دولت بر می‌گزیند و در آن از خود تحرک نشان می‌دهد و نیز شیوه‌ی نگرش

---

1 foreign policy

دولت نسبت به جامعه‌ی بین‌المللی را، سیاست خارجی گویند (خوشوقت، ۱۳۸۵: ۱۴۵). نکته بسیار مهم در مورد مفهوم سیاست خارجی، تفاوت ماهوی آن با مفاهیم سیاست بین‌الملل^۱ و روابط بین‌الملل^۲ است. در حالی که در سیاست خارجی به اقدامات یک دولت متعین در محیط خارجی و شرایط داخلی موثر در اتخاذ آن اقدام می‌پردازیم، در سیاست بین‌الملل به روندهای کنش متقابل دو یا چند دولت نگریسته می‌شود و سرانجام مفهوم روابط بین‌الملل، تمامی کنش‌های دولتی و غیر دولتی را در بر می‌گیرد (هالستی، ۱۳۷۳: ۳۳).

۲-۲. دیپلماسی

دیپلماسی به عنوان فن پیشبرد سیاست خارجی شامل روش‌ها، رویه‌ها و در کل، اقدام‌هایی است که کشورها در راستای دستیابی و نیل به اهداف سیاست خارجی خود از آن بهره می‌گیرند. از این رو دیپلماسی ابزار سیاست خارجی محسوب می‌شود (قدیمی، ۱۳۹۶، ص. ۱۴۱) و به تنهایی راه به جایی نمی‌برد. «مولفه‌های قدرت ملی» در چارچوب دیپلماسی، تعیین کننده نتیجه به شمار می‌روند. در واقع دیپلماسی به اتکای قدرت ملی صورت می‌گیرد و این توانمندی‌های ملی طرفین است که در فرآیند دیپلماسی، فرجام را رقم می‌زند. یکی از مهم‌ترین وجوه قدرت ملی، قدرت معنایی و گفتمانی است که می‌تواند پشتوانه دیپلماسی قرار گیرد (عراقچی، ۱۳۹۹).

۲-۳. مقاومت

واژه مقاومت در فرهنگ دهخدا به معنای ایستادگی، برابری، مقابله، پافشاری، استقامت و پایداری تعریف شده است. مقاومت در مفهوم قرآنی، به معنای پایداری

1 International Politics

2 international relations

در دین و مسیر حق در برابر کژی‌ها می‌باشد. واژه استقامت به صورت مصدری در قرآن نیامده است؛ اما صورت‌های فعلی و اسم فاعلی آن ۴۷ بار به کار رفته است: در ۹ آیه، مشتقات فعلی استقامت ۱۰ بار به صورت‌های «استقم» (هود/ ۱۱، ۱۱۲؛ شوری/ ۴۲، ۱۵)، «استقیما» (یونس/ ۱۰، ۸۹)، «استقیموا» (فصلت/ ۴۱، ۶) برای امر به استقامت، و به گونه «یَسْتَقِیْمَ» (تکویر/ ۸۱، ۲۸) و «اسْتَقَامُوا» (توبه/ ۹، ۷؛ فصلت/ ۴۱، ۳۰؛ احقاف/ ۴۶، ۱۳-۱۴؛ جن/ ۷۲، ۱۶) برای بیان آثار استقامت، استعمال شده است (مؤذیان، ۱۳۹۵). مقاومت در مفهوم گفتمانی، معنایی انتقادی دارد و به دنبال تغییر وضع موجود یا رهایی از آن است. معنای گفتمانی مقاومت به واسطه انقلاب اسلامی و اندیشه‌های بنیانگذار آن ابتدا در قالب صدور انقلاب و ارزش‌های جهانی انقلاب اسلامی تجلی یافت و سپس به دلیل تحولات منطقه‌ای بعد ضد صهیونیستی آن اهمیتی مضاعف یافت (زارعی، ۱۳۹۸: ۲۱۸). پر واضح است که راهبرد مقاومت با راهبرد عدم تعهد در سیاست خارجی متفاوت است. راهبرد مقاومت ذیل گفتمان اسلامی قرار می‌گیرد در حالی که راهبرد عدم تعهد برآمده از افکار رهبران جنبش عدم تعهد در دوران جنگ سرد است. سیاست خارجی کشور در دوران جنگ تحمیلی حزب بعث و مذاکرات هسته‌ای، نمونه‌هایی از اتخاذ راهبرد مقاومت در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران محسوب می‌شوند (انصاری و جاودانی‌مقدم، ۱۴۰۰: ۱۰۷).

۲-۴. بحران بین‌المللی

امروزه مشخص کردن مرزی میان بحران داخلی و بحران در عرصه بین‌الملل امری بسیار دشوار است، زیرا بسیاری از بحران‌های داخلی می‌توانند آثار تعیین‌کننده‌ای برای محیط خارج از کشور داشته باشند و یک بحران بیرونی و بین‌المللی نیز به احتمال زیاد می‌تواند بر اوضاع داخلی کشورها اثر بگذارد. در توصیف بحران بین‌المللی،

بیان‌های مختلفی به کارگرفته شده؛ بحران‌های بین‌المللی، رویدادهای مهم و غالباً نقاط عطف تاریخ محسوب می‌شوند که نمودی از برخورد بین‌المللی عقاید و ارزشهای عام هستند. بحران‌های بین‌المللی همچنین از برخورد منافع متعارض مبتنی بر قدرت و افزایش کنشهای متقابل و انباشته شدن تحریک‌ها یا دروندادها و برونادهای غیر منتظره نیز ناشی می‌شوند. جوهر بحران، غیر قابل پیش بینی بودن آن است. بحران بین‌المللی متضمن تغییر رفتار دست کم دو بازیگر متخاصم است که به کنش متقابل شدیدتر منجر می‌شود (مستقیمی، ۱۳۷۳: ۱۷۰).

۳. نسبت دیپلماسی و مقاومت

قرارگرفتن مدیریت راهبردی پرونده بحران سوریه در اختیار نیروی قدس جمهوری اسلامی و سردار سلیمانی، باعث شد دو گروه در کشور نسبت به جایگاه دیپلماسی در راهبرد مقاومت دچار اشتباه شوند. دسته نخست افرادی را شامل می‌شود که اساساً با فعالیت‌های نیروی قدس مخالف بودند و گمان می‌کردند سردار سلیمانی به عنوان یک فرمانده نظامی دارای افکاری متصلب و انعطاف‌ناپذیر است و نه تنها باوری به دیپلماسی ندارد، بلکه در روند آن نیز خلل وارد می‌کند. دسته دوم با نگاهی بسیار مضیق، دیپلماسی را مساوی با امتیازدهی یا حتی وادادگی در مقابل دشمن می‌انگاشتند و سردار سلیمانی در نگاه آنان میانه‌ای با دیپلماسی نداشت. در حالی که سردار سلیمانی نگاه بسیار روشنی به دیپلماسی داشت و ضمن آگاهی از جایگاه کلاسیک آن در روابط بین‌الملل، نگاه مدرن و خاص خود را داشت که برخاسته از نگاه ایشان به مقوله مقاومت بود. در منظومه فکری مقاومتی شهید سلیمانی، مقاومت با جنگ متفاوت بود و ابعاد اجتماعی، سیاسی و فرهنگی داشت. مقاومت برخلاف جنگ که موقت بود، راهبردی دائمی به‌شمار می‌رفت که سردار سلیمانی معتقد بود دیپلماسی بازوی

بسیار قدرتمندی برای این راهبرد دائمی محسوب می‌شود. دیپلماسی آن چیزی بود که می‌توانست دستاوردهای میدان را تبدیل به توافقات رسمی و با ثبات سیاسی کند. به باور ایشان این دیپلماسی بود که می‌توانست دستاوردهای بزرگ میدانی مقاومت در سوریه، عراق و یمن را تثبیت نموده و صلح و ثبات را به دنبال آورد. روابط میدان و دیپلماسی از منظر او متقابل بود و هم دیپلماسی در خدمت میدان قرار داشت و هم میدان در خدمت دیپلماسی قرار می‌گرفت. حتی در پرونده‌هایی که شاید ارتباط چندانی به موضوع مقاومت منطقه‌ای نداشت، تلاش می‌کرد تا موضع دیپلمات‌های جمهوری اسلامی را تقویت کند (اسداللهی، ۱۳۹۹). روشن است که سردار سلیمانی بارها قبل از بحران سوریه نیز به ظرفیت‌های مذاکره و دیپلماسی توجه کرده است. یکی از آن‌ها تجربه مذاکره مستقیم با آمریکایی‌ها در دوران اشغال عراق توسط این کشور محسوب می‌شود که سردار سلیمانی در هدایت آن مذاکرات نقشی اساسی داشت (امیرعبداللهیان، ۱۳۹۹).

۴. بحران سوریه

از زمانی که در تونس، مصر، لیبی و دیگر کشورهای عربی جنبش‌های مختلفی در قالب بیداری اسلامی روی داد، صاحب‌نظران و کارشناسان مسائل سیاسی و بین‌المللی، تعبیر و تفسیرهای مختلفی از این حوادث ارائه داده‌اند اما بیشتر آن‌ها از ماهیت اسلامی، ضد غربی و ضد آمریکایی این تحولات سخن می‌گویند. همزمانی بحران سوریه با تحولات بیداری اسلامی باعث شد تا برخی به اشتباه و برخی دیگر تعصداً و به واسطه تقابل با سیاست‌های مستقل دمشق و حمایت آن از آرمان قدس، تحولات سوریه را در امتداد جنبش بیداری اسلامی یا بهار عربی معرفی کنند تا شاید بتوانند از وضعیت فعلی برای حفظ منافعشان بهره‌برداری کنند. جایگاه برجسته جمهوری عربی

سوریه در معادلات سیاسی و راهبردی منطقه غرب آسیا باعث شد تا خیلی زود تحولات آن به صحنه صف آرای کشورهای مختلف منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای تبدیل شود. هر کدام از این بازیگران با توجه به منافع، ملاحظات، اهداف و هویت‌هایی که دارند، نقش خود را در این بحران تعریف کرده‌اند و به دو جبهه مخالف و موافق نظام سوریه تقسیم شدند (Eivazian-Tabrizi, ۲۰۱۲: ۴۶-۴۷). در یک سو حامیان پیدا و پنهان منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای رژیم صهیونیستی ایستاده‌اند و در سوی دیگر جبهه مقاومت و سایر کشورهای حامی نظام سوریه قرار گرفته‌اند.

۴-۱. ریشه‌های بحران سوریه

همان‌گونه که بیان شد در تحلیل ناآرامی‌های سوریه عده‌ای از تحلیل‌گران این بحران را در امتداد جنبش‌های مردمی در غرب آسیا و شمال آفریقا می‌دانند. در این نگاه سوریه همانند سایر کشورهای منطقه، گرفتار مشکلات و معضلات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی است که مردم برای رهایی از این مشکلات، دست به اعتراض و مبارزه علیه نظام سوریه زده‌اند. روشن است که این سطح از تحلیل، آمیخته با سطحی از تقلیل‌گرایی است و فاقد نگاه راهبردی به ناآرامی‌های سوریه بوده و در تحلیل وضعیت این کشور، صرفاً متغیرهای داخلی را در نظر می‌گیرد. پر واضح است که تحولات سوریه تابعی از رقابت‌های راهبردی و ژئوپلیتیکی منطقه و همچنین متأثر از معادلات بین‌المللی است که هدفی جز تضعیف مقاومت اسلامی و مهار ایران را دنبال نمی‌کند. از سوی دیگر قیام‌های مردمی در تونس و مصر، از خصلت فراگیری، بومی و غیر وابسته برخوردار بود اما بحران سوریه نه خصلت فراگیر دارد و نه بومی محسوب می‌شود و شاهد این مدعا، دعوت شورای ملی اپوزیسیون سوریه^۱ از کشورهای خارجی برای مداخله در سوریه طبق الگوی لیبی است (مرادی

۱ المجلس الوطني السوري

و شهرام‌نیا، ۱۳۹۴: ۱۳۳). به بیان دیگر می‌توان گفت، در ابتدای شکل‌گیری بحران سوریه که همزمان با پیدایش بیداری اسلامی بود، يك «این‌همانی» برای پاره‌ای از تحلیلگران سیاسی ایجاد شد که بحران سوریه نیز از سنخ و جنس همان جنبش‌های انقلابی کشورهای منطقه است، اما با گذشت زمان و شکل‌گیری گروه‌های تروریستی و بنیادگرایان تکفیری-سلفی از جمله جبهه النصره، احرار الشام و داعش که در فعالیتی هم‌سو با یکدیگر علیه منافع ملت سوریه، این کشور را عرصه‌ی تاخت و تاز خود قرار دادند، ماهیت و سنخ متفاوت این جدال نسبت به تحولات بیداری اسلامی، آشکار گردید (صادقی و لطفی، ۱۳۹۴: ۷۳).

رویکرد پژوهش حاضر نسبت به تحولات سوریه در این دیدگاه گنجانده می‌شود که بحران سوریه بیش از آن‌که امتدادی از خیزش‌های مردمی و اسلامی باشد، معلول معادلات و مناسبات منطقه‌ای و بین‌المللی است که این کشور را به آوردگاه تازه‌ای برای تقابل استراتژیک تبدیل کرده است. به عبارتی در بحران سوریه، کشمکش بر سر اقتدارگرایی و دموکراسی نیست، بلکه کشمکش میان دو راهبرد متفاوت منطقه‌ای و جدال میان دو منطق مخالف به شمار می‌رود. در واقع، شکل‌گیری انقلاب‌های مردمی و تحولات سیاسی جهان عرب که کشورهای مختلف منطقه غرب آسیا را در قالب بیداری اسلامی تحت تاثیر قرار داد، باعث دگرگون ساختن شرایط و ترتیبات سیاسی، امنیتی، ساختار قدرت و موازنه قوا در منطقه غرب آسیا گردید و با سقوط سران حکومت‌های اقتدارگرا و طرفدار غرب در تونس، مصر و یمن، موازنه قدرت در غرب آسیا به زیان محور محافظه‌کار عرب و بلوک غرب رقم خورد (همان، ۱۳۹۴: ۱۳۴). این شرایط جدید اسباب نگرانی بازیگران رقیب ایران را فراهم کرد و آنان به صرافت موج سواری روی موج بیداری اسلامی افتادند و در صدد براندازی نظام مشروع سیاسی سوریه، به منزله قلب ژئواستراتژیک محور مقاومت برآمدند.

از سوی دیگر نمی‌توان انکار کرد که بخش‌هایی از مردم سوریه از زمان حافظ اسد

نسبت به نظام سیاسی این کشور اعتراض‌هایی دارند اما می‌دانند، دمشق گرچه دارای مشکلات متعدد زیرساختی و گاه جدی در حوزه‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی است (اشرفی و بابازاده، ۱۳۹۴: ۴۸) ولی نسبت به مسئله نخست جهان عرب و آرمان قدس بی‌تفاوت نیست؛ حضور در جبهه مقاومت، حمایت از جنبش‌های مردمی در فلسطین و لبنان و اتخاذ مواضع سرسختانه علیه سیاست‌های توسعه طلبانه رژیم نامشروع صهیونیستی، همواره مشروعیت نظام سوریه به ریاست بشار اسد را در میان مردم افزایش داده است.

در سال ۲۰۰۹ سناتور جان کری به عنوان رئیس وقت کمیته روابط خارجی سنا، مذاکرات فشرده‌ای را با رئیس‌جمهور سوریه ترتیب داد (Seymour M. Hersh, ۲۰۰۹) تا سوریه را برای خروج از محور مقاومت تطمیع کند. اما سوریه نه تنها اراده‌ای برای جدایی از مقاومت نداشت بلکه جمهوری اسلامی را از روند و جزئیات مذاکرات مطلع می‌کرد. شکست گفتگوهای کری، محور غرب را به این نتیجه رساند که رفتار مذاکراتی نظام سوریه، رفتاری تاکتیکی بوده و هدف رئیس‌جمهور سوریه از گفتگوهای هم‌زمان با آمریکا، عربستان سعودی و ترکیه، تحکیم جایگاه منطقه‌ای و بین‌المللی سوریه به عنوان عضوی از محور مقاومت است. از این رو ایالات متحده و هم‌پیمانان آن، با استفاده از تحولات بیداری اسلامی، طرح‌هایی اطلاعاتی و سیاسی (منطقه‌ای-بین‌المللی) را ترسیم کردند تا ضمن خارج کردن سوریه از محور مقاومت، جریان اصیل بیداری اسلامی را نیز منحرف سازند. در طرح اطلاعاتی سلاح و پول در نقاط مختلف از جمله درعا، حلب، حمص و ریف^۱ دمشق انبار و ذخیره‌سازی شد. محورهای دیگر این طرح شامل آموزش فشرده نیروهای شبه‌نظامی و تسهیل ورود القاعده و سایر گروه‌های به اصطلاح جهادی بود. در طرح سیاسی، ابتدا میان بازیگران منطقه‌ای مثل ترکیه، قطر، عربستان و اردن، تقسیم کار مشخصی صورت گرفت و اسرائیل از ظاهر تحولات دور نگه

---

۱ مناطق بیرامونی

داشته شد چراکه اگر ورود مستقیم و آشکار اسرائیل صورت می‌گرفت، خاستگاه بحران مشخص می‌شد. ایالات متحده آمریکا و فرانسه نیز با پشتیبانی از معارضة سیاسی، تسلیح و آموزش افراد مسلح، پشتیبانی اطلاعاتی (فنی و جنگ الکترونیک) و بهره‌گیری از سازمان ملل و نهادهای بین‌المللی جهت فشار و تکمیل پروژه عملیات روانی، به ایفای نقش پرداختند (هنرمندزاده، ۱۴۰۰).

۲-۴. شرایط نامساعد نظام سوریه

گرچه بحران سوریه از ابتدای سال ۲۰۱۱ کلید خورد، اما این کشور در سال ۲۰۱۲ شاهد خطرناک‌ترین مراحل بحران بود. پس از اغتشاشات در شهرهای حمص، حماه و آغاز حمله نظامی به مراکز دولتی، نظامی و امنیتی و تخریب و تصرف آن‌ها، گروه‌های تروریستی رفته رفته به شهرهای بزرگ مانند دمشق و حلب رسیدند و حملات خطرناکی را علیه نظام سازماندهی کردند. علاوه بر حملات مهمی مانند انفجار ساختمان امنیت ملی در دمشق، طی همان سال گروه‌های مسلح به شهر حلب حمله کرده و نیمی از آن و بخش گسترده‌ای از حومه آن را تصرف کردند. به تدریج انفجارها و ترورها در این مقطع افزایش یافت و تعداد بی‌شماری از مردم عادی و نخبگان سوری را به کام مرگ فرو برد. یکی از مهم‌ترین ترورها، ترور علامه محمد رمضان سعید بوطی، امام جمعه مسجد اموی اهل تسنن، در مسجد ایمان منطقه «مزرعه» دمشق بود (شهیدی، ۱۳۹۵: ۱۳۱). علامه بوطی یکی از سرشناس‌ترین مفسران قرآن در میان اهل سنت به شمار می‌رفت. او با رویکرد اعتدالی خود، علیه سلفی‌های افراطی موضع‌گیری می‌کرد.

۳-۴. حضور جمهوری اسلامی ایران

شرایط حاکم بر سوریه در آن مقطع به گونه‌ای بود که کمتر کسی به بقای

رئیس‌جمهور اسد امید داشت. هجمه سنگین تبلیغاتی رسانه‌های منطقه، به ویژه شبکه‌های الجزیره، العربیه و شمارش معکوس برای سرنگونی بشار اسد به گونه‌ای بود که حتی مسئولان سوری دچار دستپاچی و ناامیدی شده بودند. در آن اوضاع بحرانی که هم صحنه میدانی و هم وضعیت روانی کاملاً به نفع مخالفان و علیه دولت سوریه رقم خورده بود، جمهوری اسلامی ایران تصمیم گرفت با اتخاذ راهبرد کلان مقاومت در کنار سوریه بایستد و مانع سقوط نظام شود. در رأس این نگاه رهبر انقلاب قرار داشت که بحران سوریه را انتقام‌گیری از حکومتی می‌دانست که سه دهه در برابر رژیم صهیونیستی ایستاده بود. در نگاه ایشان، این‌که سلطه‌طلبان بین‌المللی به کمک دولت‌های منطقه‌ای هم‌پیمان، در کشوری به بهانه‌های واهی بحران آفرینی کنند و آنگاه با دستاویز قرار دادن وجود بحران، خود را به ارتکاب هر جنایتی در آن کشور مجاز شمارند، خطری جدی محسوب می‌شود که تمامی دولت‌های منطقه را تهدید می‌کند (شهیدی، ۱۳۹۵: ۱۳۷).

۵. اصالت مقاومت و تلاش برای صلحی پایدار

یکی از مهم‌ترین منابع قدرت که پشتوانه سیاست خارجی قرار می‌گیرد، قدرت معنایی و گفتمانی است. مقاومت اصلی‌ترین گفتمان معنایی جمهوری اسلامی ایران در سطح منطقه و فراتر از آن است و سیاست خارجی جمهوری اسلامی با پشتوانه قدرت این گفتمان به دنبال تثبیت و تحصیل منافع ملی در تحولات مختلف بین‌المللی، از جمله بحران سوریه است. روشن است که در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، راه‌حل‌های سیاسی عادلانه و رویکردهای صلح‌جویانه به دلیل تأکید آموزه‌های اسلامی و نیز هزینه کمتر مادی و دوری از تنش، رجحان بیشتری برای تنظیم روابط و حل و فصل اختلافات دارند. از این رو و با وجود اصالت مقاومت در راهبرد منطقه‌ای

کشور اما جمهوری اسلامی ایران برای حل بحران‌های منطقه‌ای همواره به دنبال دستیابی به صلحی پایدار و راه‌حل سیاسی است و تنها در جایی که بن‌بست سیاسی حاصل می‌شود و طرف مقابل منطق گفت‌وگو را نمی‌پذیرد، راه‌حل نظامی در پیش گرفته می‌شود.

مصداق	اصل	ردیف
کسی که تفکرش فقط نظامی باشد در وسط معرکه وقتی شما به او بگویید یک طرفی یک پیامی فرستاده که به راه حل سیاسی، به توقف این درگیری در فلان کشور یا در فلان حوزه کمک می‌کند، ممکن است بگوید الان در اوج عملیات هستیم. اما وقتی تماس می‌گیریم سردار سلیمانی با خط مطمئن، جواب می‌داد و اگر در آن لحظه نمی‌توانست جواب بدهد، شهید پورجعفری می‌گفت که سردار را تا چند دقیقه دیگر پیدا می‌کنم و به شما زنگ می‌زند واقعاً چند دقیقه دیگر زنگ می‌زد. من وقتی به ایشان می‌گفتم یک همچین پیامی را سعودی داده یا یک همچین پیامی را سازمان ملل داده است، در اوج جنگ به سرعت از صلح استقبال می‌کرد. می‌گفت ما آماده‌ایم شما ببین شروطشان چیست؟ چکار می‌توانند بکنند؟ (امیرعبداللہیان، ۱۳۹۸).	اصالت مقاومت و تلاش برای صلحی پایدار	۱

جدول شماره ۱: اصالت مقاومت و تلاش برای صلحی پایدار

در بحران سوریه نیز با وجود اصالت راهبرد مقاومت به عنوان سیاست اصلی و کلان جمهوری اسلامی ایران، راهکارهای سیاسی و رویکردهای صلح‌جویانه به صورت جدی از سوی جمهوری اسلامی پیگیری شده است.

۱-۵. هماهنگی میدان و دیپلماسی در روند آستانه

برای هماهنگی حداکثری اقدامات میدانی و دیپلماتیک جمهوری اسلامی ایران در بحران سوریه اتفاق فکر مشترکی با ابتکار سردار سلیمانی و محوریت دریابان شمخانی در شورای عالی امنیت ملی تشکیل شد. این ابتکار باعث شد تا به دور از نگاه‌های جناحی، اقدامات میدان و دیپلماسی براساس نگاه ملی تنظیم شوند (کوچکی، ۱۳۹۹) هر چند به صورت طبیعی در سطوح تاکتیکی نظرات متفاوت بود اما در سطح راهبردی هیچ‌گونه اختلاف‌نظری وجود نداشت (رحیمی، ۱۳۹۹).

جمهوری اسلامی برای حضور قوی در روند سیاسی به پشتوانه قوی میدانی نیاز داشت. از این رو پس از به‌هلاکت رساندن زهران علوش، فرمانده برجسته گروه تروریستی جیش‌الاسلام و در نتیجه تضعیف گروه‌های تروریستی، ایران وارد مذاکرات دیپلماتیک حل بحران شد که به دلیل برگزاری در شهر آستانه قزاقستان، روند آستانه نام گرفت. هماهنگی میدان و دیپلماسی باعث شد تا محور مقاومت که در ابتدا از اجلاس‌های ژنو کنار گذاشته شده بود، به صورت مستقل و بدون مشارکت ایالات متحده، روند آستانه را پایه‌گذاری و ترکیه را از یک مسئله به بخشی از راه‌حل تبدیل کند. نتایج موفق این گفتگوها به تدریج در دور سوم و چهارم مذاکرات، نمایان شد. در هماهنگی بین نیروی قدس و وزارت خارجه به عنوان متولی اصلی مذاکرات دیپلماتیک، به فراخور شرایط و روند مذاکرات، فشار میدانی تنظیم می‌شد. این هماهنگی و ابتکار عمل به رهبری سردار سلیمانی صورت می‌گرفت، به گونه‌ای که مذاکره‌کنندگان ایرانی پیش از شروع هر دور مذاکره احساس می‌کردند که موضع آن‌ها در دیپلماسی، به واسطه اقدامات میدان تقویت شده است. این هماهنگی‌ها قبل، بعد و حتی حین مذاکرات بین سردار سلیمانی و جابری انصاری به‌عنوان رئیس هیات مذاکره‌کننده صورت می‌گرفت. مهم‌ترین ثمره این هماهنگی، پذیرفتن ابتکار مناطق کاهش تنش از

سوی گروه‌های مسلح معارض بود (کوچکی، ۱۳۹۹).

۲-۵. تنش‌زدایی^۱

مهم‌ترین سوءبرداشت برخی طرف‌های بین‌المللی، یکی دانستن بحران سوریه و بیداری اسلامی بود. از این‌رو مذاکره‌کنندگان جمهوری اسلامی تلاش کردند تا ماهیت واقعی بحران را برای طرف‌های مقابل تبیین کنند. مذاکره‌کنندگان ایرانی در مقطعی بیش از ۱۰۷ گروه مسلح تروریستی حاضر را با جزئیاتی چون مقرها و ارتباطات خارجی احصا کردند و در مجموع توانستند ماهیت تروریستی گروه‌های معارض را برای طرف‌های مقابل روشن کنند و آنان را به این ارزیابی راهبردی برسانند که در صورت تسلط این گروه‌ها نه‌تنها سوریه بلکه منطقه با بی‌ثباتی مواجه خواهد شد و به دلیل آن‌که ماهیت تروریستی این گروه‌ها مانع از پذیرش منطق گفتگو و راهکار مسالمت‌آمیز می‌شود، مذاکره و راه‌حل سیاسی با آنان ثمری نخواهد داشت (کوچکی، ۱۳۹۹).

جمهوری اسلامی ایران رویکرد تنش‌زدایی را در سطوح مختلفی پی‌جویی کرد و موفق شد بین کردهای سوریه و نظام، میانجی‌گری کند. ابتکار دیگر، انتقال مسلحین و اتوبوس‌های سبز بود که باعث تصرف مناطق مختلف سوریه با حداقل تلفات انسانی و خسارت مادی شد. دیگر اقدام، مذاکره با گروه‌های عشایری بود که در آن هرج و مرج، سلاح به‌دست گرفته بودند. جمهوری اسلامی آن‌ها را به این اقناع رساند تا از طریقی مصالحه با نظام، سلاح خود را تحویل دهند (کوچکی، ۱۳۹۹).

۳-۵. تعامل مشترک جهت برقراری آرامش و ثبات

پس از وقوع حملات تروریستی توسط داعش در اروپا، کشورهای انگلیس، فرانسه،

1 De-escalation

آلمان، ایتالیا و اسپانیا خواهان همکاری و تعامل با جمهوری اسلامی شدند. جمهوری اسلامی از دستور کار خاص خود پیروی کرد و از تحویل اعضای مسلمان گروه‌های تروریستی به آنان خودداری کرد. چراکه آموزه‌های اسلامی این موضوع را نمی‌پذیرفت و از سوی دیگر جمهوری اسلامی نمی‌خواست تجربه گوانتانامو و ابوغریب تکرار شود و غرب با تحویل گرفتن تروریست‌ها، آن‌ها را به صورت مدیریت شده به منطقه برگرداند. اما در مواردی که جمهوری اسلامی به این جمع‌بندی رسید که خواسته غرب منجر به مبارزه ریشه‌ای با داعش شده و باعث از میان رفتن تهدید گروه‌های تروریستی علیه مردم سوریه و دیگر مناطق جهان می‌شود، با آن‌ها وارد تعامل و چندین دور مذاکره موفق شد (هزمن‌زاده، ۱۴۰۰).

۵-۴. پیشگیری از بروز و گسترش خشونت با آگاه‌سازی افکار عمومی

در این زمینه، تلاش‌های مختلفی از جانب نهادهای متفاوتی در کشور رقم خورد. صدا و سیما تلاش کرد با شبکه‌های بین‌المللی خود مثل العالم، الکوثر و پرس تی‌وی برای مخاطبین بین‌المللی، روایتی درست از بحران را ارائه کند. جمهوری اسلامی سعی نمود با استفاده از ظرفیت رسانه‌های مستقلی چون المیادین، دامنه اثرگذاری خود را افزایش دهد. ضعف نظام سوریه در حوزه عملیات روانی باعث شد تا جمهوری اسلامی علاوه بر تهیه محتوا که اقدامی مقطعی بود، برخی مسئولین رسانه‌ای سوری را در داخل آموزش دهد تا در بلند مدت بتوانند به صورت مستقل نیازهای رسانه‌ای خود را برطرف سازند. در این زمینه اتحادیه رادیو-تلویزیون‌های اسلامی نقش گسترده‌ای را ایفا کرد (کوچکی، ۱۳۹۹).

وجود یک شبکه خبری رسمی در فضای جنگ و بحران ضرورتی انکار ناپذیر بود. از این رو اتحادیه رادیو-تلویزیون‌های اسلامی و سازمان صداوسیما با ارائه حمایت‌های

فکری و فنی، به راه‌اندازی شبکه‌های «الخباریه» و «سما» کمک کردند. این دو شبکه به میزان قابل قبولی خلا روایت رسمی نظام سوریه را جبران نمودند. اقدام دیگری که با کمک‌های مستشاری جمهوری اسلامی صورت گرفت، تاسیس شبکه دینی معتدل «نورالشام» با هدف جذب مخاطب در جامعه اهل سنت و نیز جلوگیری از گرایش سوری‌ها به جریان‌ات تکفیری بود (شهیدی، ۱۳۹۵: ۱۶۳).

نتیجه‌گیری

مقاومت اصلی‌ترین گفتمان جمهوری اسلامی ایران در سطح منطقه و فراتر از آن است و سیاست خارجی جمهوری اسلامی با پشتوانه قدرت این گفتمان به دنبال تثبیت و تحصیل منافع ملی در تحولات مختلف بین‌المللی، از جمله بحران سوریه است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که با وجود اتخاذ راهبرد مقاومت به عنوان استراتژی اساسی و اصولی جمهوری اسلامی در بحران سوریه، تلاش برای دستیابی به صلحی پایدار و رویکردهای صلح‌جویانه در سطوح مختلفی و به صورت جدی مورد توجه قرار گرفته است. مجموع این رویکردها را می‌توان در چهار محور ذیل دسته‌بندی نمود:

رویکردهای صلح‌جویانه	ردیف
تنش‌زدایی	۱
هماهنگی میدان و دیپلماسی در روند آستانه	۲
تعامل مشترک در راستای برقراری آرامش و ثبات	۳
پیشگیری از بروز و گسترش خشونت با آگاه‌سازی افکار عمومی	۴

جدول شماره ۲: رویکردهای صلح‌جویانه سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در بحران سوریه

تجربه بحران سوریه بیان‌گر آن است که راهکارهای مبتنی بر صلح حتی در راهبرد مقاومت به عنوان راهبردی مبتنی بر میدان و دیپلماسی، از جایگاهی مهم و اساسی برخوردارند. انجام پژوهش‌های علمی و دانشگاهی پیرامون این رویکردهای موجود در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران می‌تواند از یک‌سو به ارتقای تصویر بین‌المللی کشور کمک شایانی نماید و از سوی دیگر با ارائه تصویری واقعی از سیاست خارجی ایران، به مقابله با رویکرد ایران‌هراسی کشورهای غربی و هم‌پیمانان منطقه‌ای آنان، بپردازد.

منابع

- ۱- اربابی، راضیه (۱۳۹۹)، گسترش دیپلماسی فرهنگی ایران با کشورهای عراق، سوریه و افغانستان و تاثیر آن بر امنیت ملی، ششمین کنفرانس ملی علوم انسانی و مطالعات مدیریت.
- ۲- اسداللهی، مسعود (۱۳۹۹)، مصاحبه، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- ۳- اشرفی، اکبر، بابازاده، امیرسعید (۱۳۹۴)، سیاست خارجی روسیه و آمریکا نسبت به بحران سوریه، مطالعات روابط بین الملل.
- ۴- اکرمی‌نیا، محمد، فهیم‌دانش، شهاب (۱۳۹۷)، نقش دیپلماسی رسانه‌ای برون مرزی در تحکیم جایگاه منطقه‌ای ایران. پژوهشنامه رسانه بین‌الملل.
- ۵- امیرعبداللهیان، حسین (۱۳۹۸)، جاذبه‌های رفتاری سپهبد شهید حاج قاسم سلیمانی، مطالعات سیاست خارجی تهران.
- ۶- امیرعبداللهیان، حسین (۱۳۹۹)، مصاحبه، تهران: مجلس شورای اسلامی.
- ۷- انصاری‌بارده، رضا و جاودانی‌مقدم، مهدی (۱۴۰۰)، مفهوم راهبرد مقاومت فعال در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، راهبرد.
- ۸- حاجی‌مین، رحمت و عسگری‌نظری زاده، محمد (۱۳۹۵)، سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران و آمریکا در قبال بحران سوریه، مطالعات منافع ملی.
- ۹- خوشوقت، محمدحسین (۱۳۸۵)، تجزیه تحلیل سیاست خارجی، تهران: نشر وزارت خارجه.

- ۱۰- رحیمی، مسعود (۱۳۹۹)، مصاحبه، تهران: وزارت امور خارجه.
- ۱۱- روستایی، محمدتقی (۱۳۹۶)، تحلیلی بر حمایت ایران از محور مقاومت در بحران سوریه؛ با تکیه بر رویکرد آرمان‌گرایی و واقع‌گرایی، جریان شناسی دینی معرفتی در عرصه بین الملل.
- ۱۲- زارعی، غفار (۱۳۹۸)، بررسی نظری دکترین مقاومت در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، مطالعات سیاسی.
- ۱۳- ستوده آرانی، محمد، جعفری فر، احسان (۱۳۹۷)، بازتاب انقلاب اسلامی ایران بر نقش منطقه‌ای عربستان با تأکید بر بحران سوریه و یمن، تاریخ‌نامه انقلاب.
- ۱۴- سیدامامی، کاووس (۱۳۹۵)، پژوهش در علوم سیاسی، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- ۱۵- شهیدی، فرازان (۱۳۹۵)، نبرد با پسران امیه؛ نقش نیروی قدس در شکست تروریسم در سوریه، تهران: اندیشه‌سازان نور.
- ۱۶- صادقی، سید شمس‌الدین، لطفی، کامران (۱۳۹۵)، جایگاه راهبردی سوریه در معادلات نظامی- امنیتی روسیه، مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز.
- ۱۷- عراقچی، سیدعباس (۱۳۹۹)، میراث حاج قاسم برای سیاست خارجی، روزنامه اعتماد، قابل دسترسی در:
- <https://www.etemadnewspaper.ir/fa/Main/Detail/161335>
- ۱۸- علیپور، علیرضا (۱۳۹۷)، جنگ نیابتی ایران و عربستان سعودی در منطقه غرب آسیا: مطالعه موردی بحران سوریه، مطالعات سیاسی جهان اسلام.

- ۱۹- عنایتی‌شبکلائی، علی و دیگران (۱۳۹۴)، بررسی تطبیقی دیپلماسی عمومی ایران و ترکیه در عراق و سوریه، مطالعات سیاسی جهان اسلام.
- ۲۰- قدیمی، اکرم (۱۳۹۶)، کارکرد دیپلماسی علم و فناوری در جمهوری اسلامی ایران و ایالات متحده آمریکا، سیاست.
- ۲۱- کوچکی، محسن (۱۳۹۹)، مصاحبه، تهران: وزارت امور خارجه.
- ۲۲- محمودی‌کیا، محمد، فرهادی، عباس (۱۳۹۸)، بررسی مقایسه‌ای کنش سیاست خارجی ایران و ترکیه در قبال بحران سوریه، مطالعات روابط بین‌الملل.
- ۲۳- مرادی، اسدالله، شهرام‌نیا، امیرمسعود (۱۳۹۴)، بحران سوریه و امنیت منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران، پژوهش‌های راهبردی سیاست.
- ۲۴- مستقیمی، بهرام (۱۳۷۳)، در باب تعریف بحران در نظام بین‌المللی، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران.
- ۲۵- مسعودنیا، حسین و دیگران (۱۳۹۷)، واکاوی سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در قبال بحران سوریه: چالش‌ها و پیامدها، مطالعات راهبردی سیاستگذاری عمومی.
- ۲۶- منوچهری، عباس (۱۳۹۶)، رهیافت و روش در علوم سیاسی، تهران: سمت.
- ۲۷- موذنیان، داود (۱۳۹۵)، نگاهی به ریشه‌های نظری مولفه‌های مقاومت، قابل دسترسی در:

98296/hawzah.net/fa/Article/View

- ۲۸- هالستی، کی جی (۱۳۷۳)، مبانی تحلیل سیاست بین‌الملل. ترجمه بهرام مستقیمی و مسعود طارم‌سری، تهران: وزارت امور خارجه.
- ۲۹- هنرمندزاده، مهدی (۱۴۰۰)، مصاحبه، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).

30- Eivazian-Tabrizi, Arby (2012), The Role of Foreign Intervention in Revolutions, San Diego State University, available at: [//sdsu-dspace.calstate.edu/bitstream/handle/10211.10/3203/Eivazian-Tabrizi_Arby.pdf?sequence=1](https://sdsu-dspace.calstate.edu/bitstream/handle/10211.10/3203/Eivazian-Tabrizi_Arby.pdf?sequence=1)

31- Plano, Jack C, Roy Dilton (1988), The International Relation Dictionary, U.S.A: longman

32- Seymour M. Hersh (2009), Syria Calling The Obama Administration's chance to engage in the Middle East peace. Available at: <https://www.newyorker.com/magazine/2009/04/06/syria-calling>